

Designing and Introducing a Normative Framework for the Development of Research Ethics Codes: A Case Study on the Research Ethics Codes of the Ministry of Science, Research and Technology of Iran

Alireza Seghatoleslami

PhD in Philosophy of Science; Assistant Professor; Information and Society Research Department; Iranian Research Institute for Information Science and Technology (IranDoc); Tehran, Iran; Email: Seghatoleslami@irandoc.ac.ir

Received: 21, May 2023 | Accepted: 31, Jul. 2023

Abstract: The charter of research ethics is a set of ethical codes and guidelines that outline the ethical limits of research components. The main function of these ethical charters and guidelines is to help students, professors, researchers, and research ethics boards for the ethical realization of research projects and activities, as well as helping the process of evaluating and making appropriate ethical choices with actual and potential ethical challenges in all stages of research. The main issue of this research plan is how to compile and develop ethics charters in research. Therefore, firstly, the nature and function of ethics charters in research were examined, and then, by collecting 36 criteria, a normative framework for the compilation and development of research ethics charters was proposed and presented. These criteria deal with the development and implementation of ethics charters in research from the three perspectives of design and compilation (with 20 criteria), implementation and monitoring (with 9 criteria), and education and promotion (with 7 criteria). In the end, in accordance with this framework of norms and 36 criteria, from the three perspectives mentioned, the "Research Ethics Codes of the Ministry of Science, Research and Technology of Iran" was criticized and examined. This research has been realized in two steps: in the first step, through the library method, the nature and function of research charters and codes of ethics were investigated, as well as the study of numerous sources and references to identify effective criteria in the compilation and development of research ethics charters. Then, a normative framework was proposed for compiling and developing ethics charters in research. This framework

**Iranian Journal of
Information
Processing and
Management**

**Iranian Research Institute
for Information Science and Technology
(IranDoc)**

ISSN 2251-8223

eISSN 2251-8231

Indexed by SCOPUS, ISC, & LISTA

Vol. 39 | No. 2 | pp. 535-564

Winter 2024

<https://doi.org/10.22034/ijpm.2023.706987>



was surveyed, valued and finalized by a focus group of experts in this field. In the second step, the "Research Ethics Codes of the Ministry of Science, Research and Technology of Iran", as the only official research ethics charter whose implementation has been notified to the universities and research institutes of that ministry, were criticized and examined in accordance with the criteria and normative framework obtained in the first step. Based on this, the final achievements of this research plan are: 1) introduction and proposal of a normative framework for compiling ethics codes in research, and 2) critical evaluation and review of the "Research Ethics Codes" and suggestions for form and content revision in the compilation and development of it.

Keywords: Charter of Research Ethics, Code of Ethics, Normative Framework, Research Ethics



طراحی و معرفی چارچوبی هنجارین برای تدوین کدهای اخلاق در پژوهش: مورد کاوی منشور و موازین اخلاق پژوهش

وزارت عتف

علیرضا ثقه‌الاسلامی

دکتری فلسفه علم؛ استادیار؛
پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک)؛
تهران، ایران | Seghatoleslami@irandoc.ac.ir



دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۳۱ | پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۰۹ | مقاله برای اصلاح به مدت ۱۸ روز نزد پدیدآوران بوده است.

تشریح علمی | رتبه بین‌المللی
پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران
(ایرانداک)

شاپا (چاپی) ۲۲۵۱-۸۲۲۳

شاپا (الکترونیکی) ۲۲۵۱-۸۲۳۱

نما به در SCOPUS، ISI، و LISTA

jipm.irandoc.ac.ir

دوره ۳۹ | شماره ۲ | صص ۵۳۵-۵۶۴

زمستان ۱۴۰۲

<https://doi.org/10.22034/jipm.2023.706987>



چکیده: منشور اخلاق پژوهش، مجموعه کدها و رهنمودهای اخلاقی است که حدود اخلاقی اجزای پژوهش را ترسیم می‌کند. کارکرد اصلی این منشورها و رهنمودهای اخلاقی کمک به دانشجویان، استادان و پژوهشگران و هیئت‌های اخلاق پژوهش برای تحقق اخلاقی طرح‌ها و فعالیت‌های پژوهشی و همچنین کمک به فرایند ارزیابی و انتخاب‌های اخلاقی مقتضی با چالش‌های اخلاقی بالفعل و بالقوه در تمامی مراحل پژوهش است. مسئله اصلی این مقاله چگونگی تدوین و توسعه منشورهای اخلاق در پژوهش است. از این‌رو، ابتدا به بررسی ماهیت و کارکرد منشورهای اخلاق در پژوهش پرداخته می‌شود و در ادامه، با گردآوری ۳۶ معیار، چارچوب هنجارینی برای تدوین و توسعه منشورهای اخلاق پژوهش پیشنهاد و ارائه می‌گردد. این معیارها از سه منظر طراحی و تدوین (با ۲۰ معیار)، اجرا و نظارت (با ۹ معیار)، و آموزش و ترویج (با ۷ معیار) به چگونگی توسعه و اجرای منشورهای اخلاق در پژوهش می‌پردازند. در پایان، مطابق با این چارچوب هنجارین و معیارهای ۳۶ گانه، از سه منظر مذکور، «منشور و موازین اخلاق پژوهش وزارت عتف (۱۳۹۰)» بررسی و نقد می‌شود. این پژوهش در دو گام تحقق یافته است: در گام اول، از طریق روش کتابخانه‌ای به بررسی ماهیت و کارکرد منشورها و کدهای اخلاق پژوهش و همچنین مطالعه متون و منابع متعدد برای شناسایی معیارهای مؤثر در تدوین و توسعه منشورهای اخلاق در پژوهش پرداخته می‌شود. سپس، چارچوب هنجارینی برای تدوین و توسعه منشورهای اخلاق در پژوهش پیشنهاد می‌گردد.

این چارچوب توسط گروهی کانونی از متخصصان این حوزه نظرسنجی، اعتباریابی و نهایی می‌شود. در گام دوم، منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» به‌عنوان تنها منشور رسمی اخلاق در پژوهش که اجرای آن به دانشگاه‌ها و مؤسسه‌های پژوهشی آن وزارتخانه ابلاغ شده است، مطابق با معیارها و چارچوب‌های هنجارین به‌دست آمده در گام اول نقد و بررسی می‌شود. بر این اساس، دستاوردهای نهایی این پژوهش عبارت است از: (۱) معرفی و پیشنهاد چارچوبی هنجارین برای تدوین کدهای اخلاق در پژوهش، و (۲) ارزیابی و بررسی نقادانه منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» در چارچوب هنجاری مذکور و پیشنهادهایی برای بازنگری آن.

کلیدواژه‌ها: اخلاق در پژوهش، چارچوب هنجارین، کدنامه اخلاقی، منشور اخلاق پژوهش وزارت عتف

۱. مقدمه

منشور اخلاق پژوهش، مجموعه کدها و رهنمودهای اخلاقی است که حدود اخلاقی اجزای پژوهش را ترسیم می‌کند. کارکرد اصلی این منشورها و رهنمودهای اخلاقی کمک به دانشجویان، استادان و پژوهشگران، گروه‌ها و هیئت‌های اخلاق پژوهش برای تحقق اخلاقی طرح‌ها و فعالیت‌های پژوهشی و همچنین کمک به فرایند ارزیابی و انتخاب‌های اخلاقی مقتضی با چالش‌های اخلاقی بالفعل و بالقوه در تمامی مراحل پژوهش است. از اواخر قرن بیستم همراه با تحولات جهانی برای توسعه و تثبیت جایگاه اخلاق پژوهش و گسترش منشورهای اخلاقی در قلمرو فعالیت‌های علمی و فناورانه، در سال ۱۳۹۰، معاونت پژوهش و فناوری «وزارت علوم، تحقیقات و فناوری (عتف)» با هدف نهادینه‌سازی اخلاق پژوهش در دانشگاه‌ها، مؤسسه‌های پژوهشی، و مراکز علمی وابسته به آن سازمان، به تهیه و تدوین اصول و موازین اخلاق پژوهش مبادرت ورزید. این منشور اخلاقی به‌عنوان سند رسمی حوزه اخلاق در پژوهش، به تمامی دانشگاه‌ها و مؤسسات پژوهشی وابسته به این وزارتخانه ابلاغ شده است. ۱ پژوهش‌هایی از قبیل آنچه، (2011) Van Noorden (26-28) در مجله «نیچر» منتشر کرد، نشان می‌دهد که تدوین و توسعه منشورهای اخلاق

۱. منشور و موازین اخلاق پژوهش از طریق آدرس زیر قابل دسترسی است:

<https://rppc.msrt.ir/file/download/regulation/%D9%85%D9%86%D8%B4%D9%88%D8%B1%20%D9%88%20%D9%85%D9%88%D8%A7%D8%B2%DB%8C%D9%86%20%D8%A7%D8%AE%D9%84%D8%A7%D9%82%20%D9%BE%DA%98%D9%88%D-9%87%D8%B4%DB%8C%20-1391.rar>

پژوهش لزوماً به تثبیت جایگاه اخلاق پژوهش نزد پژوهشگران و به دنبال آن نشر و گسترش اخلاقی دستاوردهای پژوهشی آنان نینجامیده است.

تدوین کدهای اخلاق پژوهش در ایران معاصر با تأسیس «مرکز تحقیقات اخلاق پزشکی» در سال ۱۳۷۲ همراه بود، چنانکه این مرکز در سال ۱۳۷۹، با تشکیل گروه ویژه‌ای در زمینه اخلاق پزشکی در «وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی» به تدوین کدهای عملی در زمینه اخلاق پزشکی پرداخت (اردشیرلاریجانی، زاهدی و امامی رضوی ۱۳۸۳). مشابه این روند، در سال ۱۳۹۰، معاونت پژوهش و فناوری «وزارت علوم، تحقیقات و فناوری (عتف)» به تدوین اصول و موازین اخلاق پژوهش اقدام کرد (منشور و موازین اخلاق پژوهش ۱۳۹۰). در هر دو منشور اخلاقی به نظر می‌رسد که عمده توجه کارگروه‌های تدوین‌کننده کدها بر موضوعات و چالش‌های اخلاقی مطرح در حوزه‌های پژوهشی مربوط است؛ در حالی که چگونگی تدوین و توسعه کدها به لحاظ نگارشی نیز دارای اهمیت است.

در این مقاله به چگونگی تدوین و توسعه منشورهای اخلاق در پژوهش پرداخته شده است. برای این منظور، ابتدا به بررسی ماهیت و کارکرد منشورهای اخلاق در پژوهش پرداخته می‌شود و در ادامه، با گردآوری ۳۶ معیار، چارچوب هنجارینی برای تدوین و توسعه منشورهای اخلاق پژوهش پیشنهاد و ارائه می‌گردد. این معیارها از سه منظر طراحی و تدوین (با ۲۰ معیار)، اجرا و نظارت (با ۹ معیار)، و آموزش و ترویج (با ۷ معیار) به چگونگی توسعه و اجرای منشورهای اخلاق در پژوهش می‌پردازند. در پایان، مطابق با این چارچوب هنجارین (شامل ۳۶ معیار)، «منشور و موازین اخلاق پژوهش وزارت عتف (۱۳۹۰)» نقد و بررسی می‌شود. بر این اساس، دستاوردهای نهایی این مقاله عبارت‌اند از: (۱) معرفی و پیشنهاد چارچوبی هنجارین برای تدوین کدهای اخلاق در پژوهش، و (۲) ارزیابی و بررسی نقادانه منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» و پیشنهادهایی برای بازنگری صورتی و محتوایی در تهیه و تدوین آن.

۲. پیشینه پژوهش

از اواخر قرن بیستم منشورهای اخلاقی متعددی در زمینه‌های حرفه‌ای گوناگون در قالب مجموعه‌ای از کدها یا رهنمودها، اعلامیه‌ها، مرامنامه‌های اخلاقی برای ارتقای ملاحظات اخلاقی متخصصان در انجام فعالیت‌های حرفه‌ای خود شکل گرفت. پژوهشگرانی

نیز به‌عنوان متخصص در زمینه‌های مختلف علمی و فناوری از این ملاحظات اخلاقی برکنار نبوده و منشورهای اخلاقی گوناگونی در چارچوب فعالیت‌های پژوهشی آنان توسعه یافته است. اما به نظر می‌رسد که شکل‌گیری و توسعه منشورهای اخلاق در پژوهش لزوماً به تثبیت جایگاه اخلاق پژوهش نزد پژوهشگران و به‌دنبال آن نشر و گسترش اخلاقی دستاوردهای پژوهشی آنان نینجامیده است. مهم‌ترین شاهد این مدعا جستاری است با عنوان «نشر علم: مشکل استردادها»^۱ که «ریچارد نوردن» در سال ۲۰۱۱، در مجله «نیچر» منتشر کرد. وی در این مقاله به بحران اخلاقی در انتشار مقالاتی اشاره می‌کند که هر یک با چالش اخلاقی غیرقابل چشم‌پوشی همچون سرقت علمی، دستکاری تصاویر و جعل داده‌ها مواجه هستند. به‌ادعان این نویسنده، اگرچه تعداد مقالات استرداد نسبت با کل مقالات انتشار یافته بسیار نادر هستند، اما با توجه به گسترش نظارت‌های حقوقی و اخلاقی نشریات علمی بین‌المللی و همچنین توسعه سامانه‌ها و فناوری‌ها برای شناسایی صداقت و اصالت دستاوردهای پژوهشی، افزایش امکان شناسایی آن‌ها نیز قابل توجه است (Van Noorden 2011, 26-28). بر این اساس، امروزه با وجود گسترش و توسعه منشورها و رهنمودهای اخلاقی، اهتمام به آموزش اخلاق در پژوهش، و همچنین نظارت و ارزیابی فعالیت‌های پژوهشگران در به‌کارگیری و رعایت این آموزه‌ها، همچنان نقض اصول اخلاقی و تحقق بدرفتاری‌های پژوهشی یکی از مهم‌ترین چالش‌های نهادهای علم و فناوری در سراسر جهان است (Resnik, Rasmussen & Kissling 2015, 249-250).

تحقیقات متعددی برای شناسایی علت‌ها و انگیزه‌های متنوع در نقض اصول اخلاقی و انجام بدرفتاری‌های پژوهشی صورت گرفته است. برخی از این پژوهش‌ها متمرکز بر چگونگی توسعه و اجرای منشورهای اخلاق در پژوهش است. به‌طور کلی، شش مانع اصلی در توسعه و اجرای منشورهای اخلاق پژوهش نزد متخصصان و پژوهشگران عبارت‌اند از: (۱) محققان اغلب از کدهای مندرج در منشورهای اخلاقی یا به‌دقت آگاهی ندارند یا آن‌ها را به فراموشی می‌سپارند؛ (۲) آنان ممکن است از کدها آگاهی داشته باشند، اما از انگیزه کافی برای پیروی از این ارزش‌ها و اصول اخلاقی برخوردار نباشند؛ (۳) آنان ممکن است از کدها آگاهی داشته باشند، اما از اینکه چه کدهای اخلاقی در چه موقعیت‌هایی باید به کار گرفته شوند، آگاهی ندارند؛ (۴) گاهی ممکن است ارزش‌های مندرج در کدهای

1. Science publishing: The trouble with retractions

اخلاقی متناقض با یکدیگر باشند. از این‌رو، پیروی از تمامی آن‌ها امکان‌پذیر نیست؛ (۵) گاهی ممکن است ارزش‌های مندرج در کدهای اخلاقی در تعارض با ارزش‌های شخصی، ارزش‌های سازمانی، یا ارزش‌های اجتماعی باشد. از این‌رو، پیروی از کدها کمتر مورد توجه قرار می‌گیرد یا حتی ناممکن می‌شود؛ و (۶) گاهی ممکن است ارزش‌های مندرج در کدهای اخلاقی در تعارض با هنجارهای زندگی روزمره باشند. از این‌رو، پیروی از کدها مورد توجه جدی قرار نمی‌گیرند یا حتی ناممکن می‌شود (Sutrop, Parder & Juurik 2020, 81). بر این اساس، برای تدوین و توسعه منشورهای اخلاق در پژوهش باید موانع شش‌گانه مذکور مورد توجه و راهکارهای مناسبی برای غلبه یا عبور از آن‌ها ارائه شود.

چنانکه اشاره شد، همراه با تحولات جهانی برای توسعه و تثبیت جایگاه اخلاق پژوهش و گسترش منشورهای اخلاقی در این حوزه، در سه دهه اخیر «وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی» و «وزارت علوم، تحقیقات و فناوری» نیز به این مهم توجه و اقدام کرده‌اند. اگرچه تاریخچه تدوین کدهای اخلاق پژوهش در ایران معاصر در اسناد رسمی انتشار نیافته است، اما می‌توان سرآغاز آن را با تأسیس «مرکز تحقیقات اخلاق پزشکی» در سال ۱۳۷۲، معرفی کرد. این مرکز در حوزه معاونت دانشجویی، فرهنگی، حقوقی و مجلس «وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی» آغاز به کار کرد و عمده‌ترین اهداف خود را تشکیل گروه‌های آموزشی اخلاق پزشکی در بسیاری از دانشکده‌های علوم پزشکی کشور، آموزش متخصصان اخلاق پزشکی، پژوهش درباره ابعاد مختلف اخلاق پزشکی، انتشار کتب درسی جهت برنامه درسی دانشکده‌های علوم پزشکی، تأسیس شورای نظارت بر مسائل اخلاق پزشکی در جهت ایجاد هماهنگی بین تعالیم اسلام و قوانین متعارف کشورهای دیگر در این زمینه معرفی کرد. در سال ۱۳۷۹، گروه ویژه‌ای برای تدوین کدهای ملی در زمینه اخلاق پزشکی در «وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی» تشکیل شد و این گروه با بررسی کلیه اعلامیه‌های جهانی در زمینه اخلاق در پژوهش، کدهای عملی را در زمینه اخلاق پزشکی تدوین کرد. این کدها شامل ۲۶ اصل است که به تمامی دانشگاه‌ها و مؤسسات پژوهشی وابسته به این وزارتخانه ابلاغ شده است (اردشیر لاریجانی، زاهدی و امامی رضوی ۱۳۸۳). در ادامه این روند، در سال ۱۳۹۰، معاونت پژوهش و فناوری «وزارت علوم، تحقیقات و فناوری» با هدف حفظ منزلت، سلامت و امنیت، حریم خصوصی آزمودنی‌ها، رعایت حقوق مادی و معنوی پژوهشگران و

آزمودنی‌ها، ارج نهادن به اصول اخلاق علمی و آزادی‌های علمی پژوهشگران، جلوگیری از تضعیف اعتبار ملی و بین‌المللی، اطمینان به پژوهش و پژوهشگران ترویج رفتارهای مطلوب پژوهشی، و نیز به‌منظور انجام پژوهش‌هایی با اعتبار بیشتر به تدوین «اصول و موازین اخلاق پژوهش» مبادرت ورزید. محتوای این سند عبارت است از: منشور اخلاق پژوهش، موازین اخلاق پژوهش (دارای یک مقدمه و نه فصل شامل ۴۴ رهنمود)، و فهرست منابع (منشور و موازین اخلاق پژوهش ۱۳۹۰). این منشور اخلاقی هم‌اکنون به‌عنوان تنها سند رسمی در حوزه اخلاق در پژوهش، به تمامی دانشگاه‌ها و مؤسسات پژوهشی وابسته به این وزارتخانه ابلاغ شده است.

۳. روش پژوهش

این پژوهش در دو گام تحقق یافته است: در گام اول، از طریق روش کتابخانه‌ای و بررسی متون تخصصی، معیارهای مؤثر در تدوین و توسعه منشورها و کدنامه‌های اخلاقی از دیدگاه نویسندگان و صاحب‌نظران گردآوری، استخراج و فهرست گردید. حاصل این مطالعه، ۳۹ معیار مؤثر برای تدوین و توسعه منشورها و کدنامه‌های اخلاقی را فراهم کرد و پس از بررسی و ادغام موارد تکراری به ۳۷ معیار کاهش یافت. در ادامه، معیارهای گردآوری‌شده توسط گروهی کانونی شامل ۵ نفر از متخصصان حوزه اخلاق در پژوهش، نظرسنجی و اعتباریابی شد و سرانجام، ۳۶ معیار ذیل ۳ مقوله «طراحی و تدوین»، «آموزش و ترویج»، و «اجرا و نظارت» صورت‌بندی و به‌عنوان چارچوب هنجاری برای طراحی تدوین کدهای اخلاقی معرفی گردید. در گام دوم، منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» (۱۳۹۰) مطابق با چارچوب هنجاری مذکور تجزیه و تحلیل می‌شود. در این گام با بهره‌مندی از معیارهای معرفی‌شده، «منشور و موازین اخلاق پژوهش وزارت عتف» نقد و بررسی می‌شود.

۴. تجزیه و تحلیل یافته‌ها

در گام اول این پژوهش، فرایند بررسی معیارهای پیشنهادی در یک گروه کانونی از متخصصان و در چهار مرحله تحقق یافت. مرحله اول) برنامه‌ریزی و تعیین اهداف مورد بحث: در این مرحله هدف از تشکیل گروه کانونی بحث و بررسی نقادانه هر یک از ۳۷ معیار پیشنهادی نزد متخصصان مربوط و نهایی کردن آن‌ها در قالب شاخص‌هایی

برای تدوین و اجرای کدنامه‌های اخلاق در پژوهش بود. مرحله دوم) انتخاب اعضای گروه: در این گام، اعضای گروه کانونی شناسایی و انتخاب شدند. این گروه متشکل از ۵ متخصص و عضو هیئت علمی در زمینه‌های فلسفه علم و فناوری و همچنین علم اطلاعات و دانش‌شناسی بود که همگی دارای مدرک دکتری در رشته‌های مذکور بوده و از سوابق آموزشی و پژوهشی در حوزه اخلاق در پژوهش برخوردار هستند. مرحله سوم) مدیریت و برگزاری جلسه: در این مرحله، ابتدا نگارنده این مقاله، خود و سپس اعضای گروه و تخصص‌های هر یک را معرفی کرد. شروع جلسه با تمرکز بر بحث و بررسی ۳۷ معیار پیشنهادی حاصل از گام اول این پژوهش آغاز گردید. در این نشست تلاش شد ارائه دیدگاه‌های نقادانه و تجربه‌های اجرایی اعضا در تحقق مؤثر کدها و منشورهای اخلاق پژوهش، چارچوب اصلی پیشبرد گفت‌وگوهای اعضا با یکدیگر را شکل دهد. در ادامه، معیارهای پیشنهادی به ۳۶ معیار نهایی تقلیل یافت. این نشست کانونی ۱۲۰ دقیقه به طول انجامید. مرحله چهارم) تجزیه و تحلیل داده‌ها و نتیجه‌گیری: در این گروه کانونی، پیشنهادها در دو سطح کلی و جزئی ارائه شد. پیشنهادهای کلی عمدتاً حول گردآوری معیارها ذیل سه مقوله بود: (۱) طراحی و تدوین، (۲) آموزش و ترویج، و (۳) اجرا و نظارت. پیشنهادهای جزئی به‌طور عمده بر بازنویسی، ادغام و تفکیک برخی معیارهای پیشنهادی متمرکز بود. پس از گردآوری معیارهای ۳۶ گانه برای تدوین و توسعه منشورها و کدنامه‌های اخلاق در پژوهش، منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» از سه منظر طراحی و تدوین (با ۲۰ معیار)، آموزش و ترویج (با ۷ معیار)، و اجرا و نظارت (با ۹ معیار) نقد و بررسی گردید. در ادامه، به بررسی‌ها و ملاحظات نقادانه مذکور پرداخته می‌شود:

الف. نقد و بررسی منشور و موازین اخلاق پژوهش از منظر طراحی و تدوین

در این پژوهش، مهم‌ترین معیارهای تدوین کدهای اخلاق در پژوهش از منظر طراحی و تدوین است؛ چرا که مجموعه معیارهای دیگر پس از تدوین، و به‌هنگام ابلاغ و اجرای کدهای اخلاقی است. از منظر طراحی و تدوین، سند منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» با ۲۰ معیار نقد و بررسی شد:

۱. انسجام متنی در تدوین کدهای اخلاقی (Gilman 2005): متن عبارت است از یک یا چند جمله که دارای معنا یا پیام معینی باشد. ولی واضح است که هر تعداد جمله‌ای که به‌طور متوالی کنار هم قرار گرفته باشند، تشکیل متن نمی‌دهند. بین جملات یک متن روابط معینی برقرار است که آن متن را از مجموعه جملاتی که به‌طور

تصادفی کنار هم قرار گرفته‌اند، جدا می‌سازد. مجموعه این روابط آفریننده متن را «انسجام متنی» می‌نامند.^۱ انسجام متنی شامل روابطی معنایی است که به وسیله آن روابط، هر قطعه‌ای از گفتار یا نوشتار می‌تواند به‌عنوان متن انجام وظیفه کند. به‌طور کلی، انسجام به کلیه رابطه‌هایی اطلاق می‌شود که عنصری از یک جمله را به عناصر جملات قبلی مرتبط می‌کند. انسجام متنی وابسته به چهار عامل انسجام‌بخش است:

۱. ارجاع: به فرایندی اطلاق می‌شود که به‌واسطه آن، کلمه‌ای که خود فاقد معناست، مانند ضمیر «او»، برای معنیافتن به کلمه دیگری در متن رجوع می‌کند؛^۲ حذف و جایگزینی: جایگزینی و ارجاع از این نظر شباهت دارند که در هر دو فرایند، عنصری زبانی در جای عنصری دیگر که قبل از خودش در متن آمده، می‌نشیند، اما تفاوتشان در این است که جایگزینی چندان مقید به بافت نیست. فرایند حذف نیز همانند جایگزینی است، زیرا اطلاعاتی که از بخش‌های پیشین متن قابل بازیابی است، حذف می‌شود، ولی چیزی جایگزین آن نمی‌شود؛^۳ حروف ربط: عناصر زبانی هستند که نویسنده با به‌کارگیری آن‌ها، فهم و تفسیر متن توسط خواننده را آسان‌تر می‌سازد؛^۴ انسجام واژگانی: فرایندی است که با تکرار کلمات یا جایگزینی آن‌ها با کلماتی هم‌معنا باعث متصل‌شدن بخش‌های مختلف یک متن به یکدیگر می‌شود. به‌طور خلاصه می‌توان گفت انسجام متنی با استفاده مناسب از این عوامل چهارگانه در سطح جمله فراهم می‌شود و نبود آن‌ها یکپارچگی و انسجام متن را از بین برده و موجب

۱. در واقع، انسجام متنی (Cohesion) اصطلاحی زبان‌شناختی است که در مقابل انسجام مفهومی (Coherence) قرار می‌گیرد. انسجام متنی و انسجام مفهومی مفاهیمی نزدیک به یکدیگرند و گاهی نیز به‌جای یکدیگر به‌کار می‌روند، اما عمدتاً از یکدیگر متمایزند. چنان‌که بیان شده، انسجام متنی عاملی است که نشان می‌دهد، آیا یک متن مجموعه‌ای از جملات به هم مرتبط است، یا متشکل از جملاتی است که ارتباطی با یکدیگر ندارند. بر این اساس، انسجام متنی مشخصه‌ای ظاهری و صوری از متن است که به‌واسطه عناصر صریح زبانی و متنی مانند عناصر واژگانی، حروف ربط و فرایندهای دستوری نشانه‌گذاری می‌شود. اما انسجام مفهومی، مشخصه‌ای از بازنمایی ذهنی خواننده از متن است. انسجام مفهومی عمدتاً متکی به تفسیر پیام‌های زبانی از سوی خواننده است. در واقع، خواننده یا شنونده متن تلاش می‌کند زنجیره‌ای از جملات یک متن را مجموعه‌ای پیوسته فرض کند، حتی اگر ابزار انسجام‌بخشی آشکاری در آن به کار نرفته باشد. بنابراین، می‌توان استدلال کرد که یک متن دارای انسجام مفهومی لزوماً یک متن دارای انسجام متنی نیست. عکس این قضیه نیز صادق است: هر متن دارای انسجام متنی لزوماً متنی دارای انسجام مفهومی نیست؛ زیرا حفظ اتصال منطقی جملات متوالی با یکدیگر، لزوماً ارتباط مفهومی و موضوعی متن در سطح کلان را حفظ نمی‌کند (گلشایی ۱۳۹۲، ۳۳). در اینجا، معیار مورد نظر برای طراحی و تدوین کدهای اخلاقی، صرفاً متمرکز بر انسجام متنی است.

بدفهمی از متن می‌شود (سلطانی ۱۶۱-۱۵۶، ۱۳۹۶).

در منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» به کرات شاهد استفاده نامناسب از عامل‌های انسجام‌بخشی هستیم که انسجام متنی را برای فهم مخاطب دست کم دشوار می‌کند. از این موارد به اختصار نمونه‌هایی به‌عنوان مثال نقض انسجام متنی ارائه می‌شود، اما شمار آن‌ها به مراتب بیشتر از این نمونه‌هاست.

برای نشان دادن بی‌توجهی به عامل انسجام واژگانی و همچنین عامل جایگزینی می‌توان کد ۹ را با عنوان «مشورت، نقدپذیری و رهیافت نقادانه» به‌عنوان نمونه ارائه کرد. در این کد پس از توصیه به استفاده از کارها و نظرات دیگران و پیش از توصیه به کسب معرفت با رهیافتی نقادانه، در این میان به پژوهشگر توصیه می‌شود از عجب، غرور، و نابردباری دوری کند. نقدپذیری و رهیافت نقادانه از ماهیتی شناختی برخوردار است، اما ویژگی‌های عجب، غرور، و نابردباری ماهیتی عاطفی دارند (بی‌توجهی به عامل جایگزینی). از این رو، جایگزین‌های اتصالی مناسب که بتواند انسجام واژگانی را حفظ کند، عبارت‌هایی نظیر پرهیز از سوگیری‌های معرفت‌شناختی (به نحوی آگاهانه)، پرهیز از مجادله (به‌جای استدلال) و مواردی از این نوع است.

برای نشان دادن بی‌توجهی به عامل ارجاع و نیز عامل حذف می‌توان کد ۱۵ را با عنوان روشننگری آغازین بررسی کرد. در این کد بعد از تعریف آزمودنی‌ها در کد مذکور پژوهشگر موظف است خود را صرفاً به «آزمودنی‌ها» معرفی کند. در این کد عبارت کلی آزمودنی‌ها با ارجاع به تعریف پیشین، شامل تمام آزمودنی‌های این تعریف (بی‌توجهی به عامل ارجاع)، و همچنین شامل آزمودنی‌هایی انسانی می‌شود که برخوردار از سرپرست قانونی هستند و خود توانایی‌های جسمی یا ذهنی لازم برای تعامل با پژوهشگر را ندارند (بی‌توجهی به عامل حذف). از این رو، در این کد نه تنها باید آزمودنی‌های انسانی متمایز می‌شد، بلکه بر شرط خودمختاری و خودسرپرستی آزمودنی‌های انسانی مذکور تأکید می‌گردید.

برای نشان دادن بی‌توجهی به عامل ربط می‌توان خود عنوان کد ۲۲ را با عنوان حفاظت از اشیاء، اسناد و مدارک، آثار باستانی و محلی بررسی کرد. در واقع، عنوان صحیح این کد باید «حفاظت از اشیاء، اسناد و مدارک، و آثار باستانی محلی» باشد. در حالی که با استفاده نامناسب از ویرگول و حرف ربط عطف پیش و پس از عبارت «آثار باستانی» به نظر می‌رسد ملاحظه کد مذکور بر توجه اخلاقی یکسان بر حفاظت از اشیاء، اسناد و

مدارک آثار باستانی و حفاظت از اشیاء، اسناد و مدارک آثار محلی است. اینک، پرسش اینجاست که آیا حفاظت از اشیاء، اسناد و مدارک آثار جهانی نیازمند توجه اخلاقی نیست؟! ۲. صراحت و شفافیت در تدوین کدهای اخلاقی (Gilman 2005): کدهای اخلاقی باید از صراحت و شفافیت قابل توجهی برخوردار باشند، به طوری که امکان تفسیرهای متنوع و گاهی متضاد را به حداقل برسانند. شوربختانه برخی از کدهای موجود در منشور اخلاق پژوهش «وزارت عتف» از صراحت و شفافیت لازم برخوردار نیستند و همین موضوع موجب تفاسیر متفاوت از یک کد می‌شود. به عنوان مثال، کد ۸ با عنوان شهامت و پایبندی به جست‌وجوی حقیقت بیان می‌کند که پژوهشگر موظف است نتایج واقعی پژوهش را بدون ترس و تأثیر از فشارها و جهت‌گیری‌هایی که او را فرا گرفته است، ارائه نماید. عبارت «بدون ترس و تأثیر از فشارها و جهت‌گیری‌هایی که او را فرا گرفته است» نه صریح است و نه شفاف. منظور از فشارها و جهت‌گیری‌هایی که می‌تواند مانع شهامت و پایبندی به جست‌وجوی حقیقت برای پژوهشگر باشد، چیست؟ آیا منظور فشارها و جهت‌گیری‌های سیاسی است یا حرفه‌ای؟ همچنین آیا پژوهشگری که بدون ترس و تأثیر از فشارها و جهت‌گیری‌ها نتایج واقعی پژوهش خود را منتشر می‌کند، همیشه مصداقی از شهامت و پایبندی به جست‌وجوی حقیقت پژوهشگر است؟ پاسخ به پرسش‌هایی از این دست، کد اخلاقی مذکور را دستخوش تفسیرهایی متعدد و گاهی متضاد می‌کند. همچنین به نظر می‌رسد کد ۳ با عنوان اصالت، اعتبار علمی و ارزشمندی موضوع پژوهش و کد ۱۳ با عنوان اعلان مرکز پژوهش انجام‌شده نیز دچار ابهام و فقدان شفافیت هستند. در کد ۳ از واژه «اصالت» استفاده شده که مفهومی مبهم است؛ آیا برای مثال، مقاله‌های مروری ممکن است مصداق نقض این کد باشند یا نه؟ چرا که این می‌تواند محل مناقشه باشد که مقاله‌های مروری منجر به تولید دانش جدید نمی‌شود. شایسته این بود که در منشور مذکور این مفهوم و مصداق آن در قالب پانوشتی برای مخاطبان توضیح داده می‌شد. در کد ۱۳ پیش فرضی حقوقی نهفته است که ممکن است عمومیت نداشته باشد. در این کد از لفظ «متعلق» استفاده شده است که می‌تواند بار حقوقی خاصی داشته باشد؛ انگار «مرکز انجام پژوهش»، مالک مادی و معنوی اثر انجام‌شده است و نیازمند تدقیق بیشتری است.

۳. برخورداری از لحنی هنجاری در تدوین کدهای اخلاقی (Lichtenberg 1996, 13-27): برخورداری از لحنی هنجاری بیان‌کننده جمله‌ای تجویزی است، چنانکه به طور صریح

با عبارت‌هایی نظیر «باید»، «لازم است»، «مؤظف است»، «ممنوع است»، و مواردی مشابه همراه می‌شود یا دست کم به نحوی تلویحی بافت و محتوای کدها از لحنی هنجاری برخوردارند. می‌توان اذعان کرد که کدهای اخلاقی منشور «وزارت عتف»، به‌طور صریح یا تلویحی دارای لحنی هنجاری هستند.

۴. خلاصه‌نویسی در تدوین کدهای اخلاقی (Giorgini & et al. 2015, 123-138): خلاصه‌نویسی

در کدهای اخلاقی از یک سو موجب می‌شود که هر کد اخلاقی محدود به یک رهنمود در اخلاق پژوهش باشد و از سوی دیگر، توجه و تمرکز پژوهشگران را به آن رهنمود معطوف می‌کند. از این رو، دستاورد خلاصه‌نویسی در تدوین کدهای اخلاقی آن است که امکان ثبت و ضبط رهنمود اخلاقی مذکور در خاطر مخاطبان فراهم می‌شود. این نکته در برخی از کدهای اخلاقی منشور اخلاق پژوهش «وزارت عتف» رعایت نشده است. به‌عنوان نمونه می‌توان به کدهای ۱۱، ۱۲، ۱۹، ۲۰، ۲۵، ۲۸، و ۳۳ تحت عنوان‌های دقت در تدوین گزارش پژوهش؛ رعایت منافع ذی‌نفعان در تمام مراحل پژوهش؛ سلامت، ایمنی، و آسایش آزمودنی‌های پژوهش؛ حیوانات؛ تحریف داده‌ها؛ تعارض منافع؛ و شرایط نویسندگان پژوهش اشاره کرد. در این کدها شایسته بود رهنمود اخلاقی اصلی به‌طور خلاصه تبیین و سایر موارد صرفاً به‌عنوان مصادیق ذیل این رهنمود فهرست می‌گردید. شرح مبسوط مصادیق در کدهای اخلاقی فوق‌نهایتاً ممکن است توجه و تمرکز پژوهشگران به آن رهنمود را مختل کند، بلکه فرصت تأمل و تفکر پژوهشگران نسبت به مصادیق این رهنمودها را محدود می‌سازد.

۵. ارائه کد (یا کدهایی) برای حمایت از افشاگران نقض اخلاقی (Gilman 2005):

پژوهشگران نه‌تنها خود باید ملاحظاتی و رهنمودهای اخلاقی را در تمامی مراحل پژوهش مورد توجه قرار دهند و رعایت کنند، بلکه نسبت به بدرفتاری‌های پژوهشی و اهمال در رعایت کدهای اخلاقی سایر همکاران و پژوهشگران حساسیت نشان دهند و در صورت نقض آشکار این کدها توسط ایشان آن‌ها را افشا نمایند. برکنار از سلسله‌مراتب واکنش آنان به نقض کدهای اخلاقی توسط سایر پژوهشگران، در کدنامه‌های اخلاقی باید کد یا کدهایی در حمایت از ایجاد حساسیت اخلاقی، نحوه مواجهه با آن‌ها و سرانجام، افشاگری نسبت به نقض کدها تهیه و تدوین شود.

۶. پرهیز از جزئی‌نویسی افراطی در تدوین کدهای اخلاقی (Gilman 2005): جزئی‌نویسی

افراطی در تدوین کدهای اخلاقی در مقابل کلی‌گویی و رویکردی انتزاعی در تدوین

کدهای اخلاقی قرار دارد. کدهای اخلاقی باید اصلی‌ترین موضوعات و مسائل در اخلاق پژوهش را با ارائه رهنمودهای مبتنی بر اصول اخلاقی ارائه‌شده در ابتدای کدنامه‌ها بازتاب دهند، به‌طوری که سایر موضوعات و مسائل فرعی در پژوهش و رهنمودهای اخلاقی ناظر بر آن‌ها برای پژوهشگران قابل تحلیل و ارزیابی باشد. جزئی‌نویسی افراطی در تدوین کدهای اخلاقی موجب می‌شود کدهای اخلاقی به‌شدت معطوف به مصادیق فرعی اخلاق در پژوهش گردد و چنانکه در خلاصه‌نویسی کدهای اخلاقی اشاره شد، این افراط فرصت تأمل، تحلیل و ارزیابی اخلاقی پژوهشگران را نسبت به مصادیق متعدد و ذکر نشده در کدنامه‌های اخلاقی را محدود می‌سازد. این نکته در برخی از کدهای اخلاقی منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» رعایت نشده است و نمونه‌های آن را می‌توان در کد ۱۱ با درج مصادیق بسیار متعدد دقت در تدوین گزارش پژوهش، کد ۱۷ با بیان مصادیق و شرایط متعدد حفظ حریم خصوصی افراد، کد ۱۹ با قید موارد توجه به سلامت، ایمنی و آسایش آزمودنی‌های پژوهش، و کد ۲۵ با برشمردن مواردی جزئی از تحریف داده‌ها معرفی کرد.

۷. پرهیز از کلی‌گویی و رویکردی انتزاعی در تدوین کدهای اخلاقی (Lichtenberg 1996): در مقابل جزئی‌نویسی افراطی، کلی‌گویی در تدوین کدها موجب می‌شود رهنمودهای اخلاقی مرتبط با اصلی‌ترین موضوعات و مسائل در پژوهش به نحوی نارسا و مبهم ارائه شود. در واقع، در تدوین کدهای اخلاقی باید به نحوی دقیق، صریح و غیرمبهم مسائل و موضوعات اصلی اخلاق در پژوهش را مشخص و رهنمودهای اخلاقی مرتبط را تنظیم کرد، چنانکه از قرار گرفتن در دو قطب جزئی‌نویسی و کلی‌گویی پرهیز کرد. برخی از کدهای اخلاقی در منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» دچار کلی‌گویی و رویکردی انتزاعی است. به‌عنوان نمونه در کد ۸ که بیان‌کننده شهامت و پای‌بندی به جست‌وجوی حقیقت است، پژوهشگر موظف به ارائه نتایج واقعی پژوهش بدون ترس و تأثیر از فشارها و جهت‌گیری‌ها شده است. اما در این کد ماهیت این فشارها و جهت‌گیری‌های مفروض مشخص نیست و بایستی به‌طور مختصر نسبت به محدودیت‌ها و جهت‌گیری‌های سیاسی، اجتماعی، مذهبی و مواردی از این نوع اشاره می‌شد. در کد ۹ با عنوان مشورت، نقدپذیری و رهیافت نقادانه نیز چنین کلی‌گویی خودنمایی می‌کند. در این کد اشاره نشده است که ماهیت نقدپذیری و اتخاذ رهیافت نقادانه پژوهشگر در فعالیت‌های پژوهشی اساساً چیست و

این مهارت به‌چه نحوی قابل دستیابی است. در کدهای ۱۷ و ۱۸ با عنوان حفظ حریم خصوصی افراد نیز ارزش حریم خصوصی آزمودنی‌های پژوهش و پیامدهای نقض آن تبیین نشده و مبهم و نارساست.

۸. پرهیز از فروکاست‌گرایی کدها به یکدیگر و استقلال همه‌جانبه هر یک از آن‌ها (Gilman 2005 و Lichtenberg 1996, 13-27): هر کد اخلاقی باید یک موضوع و چالش اخلاق در پژوهش را ارائه و رهنمود متناظر با آن را بیان کند، چنانکه هر کد اخلاقی چه به لحاظ موضوعی و چه به لحاظ رهنمود متناظر با آن، کمترین همپوشانی را با سایر کدها داشته و همچنین قابل فروکاست به کدی دیگر نباشد. این نکته موجب می‌شود که مخاطبان کدنامه طبقه‌بندی موضوعی و رهنمودهای متناظر با هر موضوع اخلاقی را بهتر درک کرده و به‌خاطر بسپارند. به نظر می‌رسد این نکته تا حد امکان در تدوین کدهای منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» رعایت شده است.

۹. پرهیز از نسخه‌برداری صرف از دیگر کدهای اخلاقی (Gilman 2005): در تدوین کدهای اخلاق در پژوهش اگرچه مطالعه و بررسی کدنامه‌های اخلاقی سایر کشورها، مؤسسه‌های پژوهشی داخلی و خارجی مشابه، هیئت‌های اخلاق در پژوهش بین‌المللی و دیگر سازمان‌های مرتبط تجربه‌ها و آموزه‌های ارزشمندی را فراهم می‌آورد، اما در تهیه و تدوین کدنامه‌های اخلاقی برای هر سازمان و مؤسسه پژوهشی باید اصول و رهنمودهای دارای اولویت با توجه به زمینه‌های تحقیقاتی و کنشگران درگیر در فعالیت‌های پژوهشی با مشارکت پژوهشگران مذکور گردآوری و تنظیم شود. به‌طور کلی، یکی از مؤلفه‌های مهم پیاده‌سازی و اجرای مناسب کدهای اخلاقی، پرهیز از نسخه‌برداری صرف از دیگر کدهای اخلاقی و مشارکت تمامی کنشگران مربوط در تدوین کدنامه‌های اخلاقی است. این مشارکت می‌تواند با تهیه و تنظیم پیش‌نویسی از کدنامه‌ای اخلاقی آغاز و با اجرای آزمایشی آن بازخورد و پیشنهادهای اصلاحی کنشگران بازنگاری و بازنویسی شود. چنین فرایندی افزون بر اینکه تدوین کدنامه اخلاقی را با توجه به زمینه‌های تحقیقاتی و مشارکت دموکراتیک کنشگران فراهم می‌آورد، موجب نهادینه‌شدن رهنمودهای اخلاقی و تضمین اجرای مناسب آن‌ها می‌شود. به نظر می‌رسد که فرایند تهیه و تدوین منشور و موازین اخلاق در پژوهش «وزارت عتف» چنین فرصتی را فراهم نیاورده یا از صاحب‌نظران و متخصصانی

اندک‌شمار برای تهیه و تدوین آن بهره برده است.^۱

۱۰. پرهیز از بی‌احترامی و جانبداری‌های نژادی، مذهبی، قومی و ... در تدوین کدها (Metcalf 2014, 249-266): کدنامه‌های اخلاقی از دو بخش اصول اخلاقی و کدهای اخلاقی تشکیل شده‌اند. تمامی کدهای اخلاقی باید مبتنی بر یک یا چند اصل اخلاقی مذکور باشند. این اصول باید جهان‌شمول، فراگیر، غیرقابل فروگاهی به یکدیگر و محدود باشند. جانبداری‌های نژادی، مذهبی، قومی و مواردی از این نوع در تدوین کدهای اخلاقی از یک سو در تعارض با جهان‌شمولی و فراگیری کدهای اخلاقی است و از سوی دیگر، کدهای اخلاق در پژوهش اساساً برای احترام و حفظ کرامت پژوهشگران، آزمودنی‌های پژوهشی و دیگر کنشگران در فعالیت‌های پژوهشی برکنار از نژاد، مذهب، قومیت و ... تهیه و تدوین می‌شود. در بخش منشور اخلاق پژوهش «وزارت عتف» این نکته در دو بند با تأکید بر حفظ و احترام به حقوق پژوهشگران و آزمودنی‌های پژوهشی (انسان، حیوان، گیاه و اشیا)، سازمان‌ها، و سایر صاحبان حقوق و همچنین پای‌بندی به انصاف و پرهیز از هرگونه تبعیض و تعصب در تمامی فعالیت‌های پژوهشی تصریح و ارائه شده است. از این رو، در تدوین تمامی کدهای اخلاقی این سند پرهیز از بی‌احترامی و جانبداری‌های نژادی، مذهبی، قومی و ... مورد توجه قرار گرفته است.

۱۱. مشارکت ذی‌نفعان در تدوین کدهای اخلاقی (Sutrop, Parder & Juurik 2020, 67-90): در تدوین کدنامه‌های اخلاقی برای هر سازمان و مؤسسه پژوهشی باید اصول و رهنمودهایی با توجه به زمینه‌های تحقیقاتی و ذی‌نفعان در فعالیت‌های پژوهشی با مشارکت پژوهشگران مذکور گردآوری و تنظیم شود. این نکته یکی از مؤلفه‌های غیرقابل چشم‌پوشی در نهادینه‌شدن اصول و رهنمودهای اخلاقی میان پژوهشگران است. مشارکت ذی‌نفعان در تدوین کدهای اخلاقی می‌تواند با تهیه و تنظیم پیش‌نویسی از کدنامه‌ای اخلاقی آغاز و با اجرای آزمایشی آن بازخورد و پیشنهادهای اصلاحی کنشگران به نحوی دموکراتیک بازنگری و بازنویسی شود. به نظر می‌رسد که فرایند تهیه و تدوین منشور و موازین اخلاق در پژوهش «وزارت عتف» بدون مشارکت فراگیر

۱. این نکته از آن جهت دارای اهمیت است که از زمان تهیه، تنظیم و ابلاغ سند منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» بیش از ۱۰ سال (تاریخ انتشار ۱۳۹۰) می‌گذرد و تا زمان انجام این پژوهش، سند مذکور بازنگری و بازنویسی نشده است.

ذی‌نفعان یا دست‌کم با مشارکت صاحب‌نظران و متخصصانی اندک‌شمار تهیه و تدوین شده است.

۱۲. تدوین کدهای اخلاقی با رویکردی پیش‌نگرانه (Metcalf 2014, 249-266): با رشد و توسعه به‌شدت فزایندهٔ زمینه‌های علمی و فناوری، پژوهشگران و دیگر کنشگران مربوط در انجام فعالیت‌های پژوهشی ممکن است درگیر موقعیت‌های اخلاقی بسیار پیچیده و حتی غیرقابل پیش‌بینی شوند. در تدوین کدهای اخلاقی نباید صرفاً موقعیت‌های اخلاقی گذشته و حال را مورد توجه قرار داد، بلکه باید دورنمایی از امکانات و زمینه‌های علمی و فناوریانه در حال گسترش را برای انجام فعالیت‌های پژوهشی در نظر گرفت. از این‌رو، برای تدوین کدهای اخلاقی باید رویکردی پیش‌نگرانه اتخاذ کرد. به‌هنگام تدوین سند اخلاق پژوهش «وزارت عتف» چنین رویکردی اتخاذ نشده است. مهم‌ترین گواه این مدعا فقدان توجه این سند به توسعه روزافزون امکانات و ابزارهای انجام پژوهش با بهره‌مندی پژوهشگران از فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی است. این فناوری‌ها به همان صورت که امکانات و ابزارهای پژوهشی گسترده‌ای در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهند، چالش‌ها و موقعیت‌های اخلاقی فزاینده‌ای نیز ایجاد می‌کنند.

۱۳. تدوین کدهای اخلاقی در چارچوب اصول جهان‌شمول اخلاقی (Metcalf 2014, 249-266): اصول اخلاق پژوهش، میراث مشترک جوامع علمی برای رشد و ارتقای اخلاقی فعالیت‌های پژوهشی است. از این‌رو، این اصول جهان‌شمول، فرافرهنگی و فرامذهبی هستند. اصول اخلاقی برگرفته از مجموعه‌ای از مستندات اخلاق پژوهش در رشته‌های علمی گوناگون است. این اصول، زیربنای اصلی بسیاری از کدها و منشورهای اخلاق پژوهش در زمینه‌های مطالعاتی و تحقیقاتی مختلف را شکل می‌دهند. شناخت آن‌ها، به دانشمندان، محققان و دانشجویان کمک می‌کند که با نگاهی عمیق به ارزش‌های اخلاقی نهفته در کدنامه‌ها، مرام‌نامه‌ها و منشورهای اخلاق پژوهش بنگرند و به این نکته آگاهی داشته باشند که هر پژوهش علمی به فراخور هر رشته تخصصی باید در تمامی مراحل پژوهش از این اصول اخلاقی پیروی کند. در سند منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» به این نکته اهتمام جدی ورزیده شده و در ۸ بند تحت عنوان منشور اخلاق پژوهش تدوین شده‌اند.

۱۴. همراستایی کدهای اخلاقی با ارزش‌های فردی، سازمانی یا اجتماعی (Sutrop, Parder)

90-67, 2020, Juurik): ارزش‌های تعبیه‌شده در کدهای اخلاقی باید با ارزش‌های فرد، سازمان یا جامعه همراستا باشد. اگرچه پژوهشگران باید کدها و رهنمودهای اخلاق پژوهش و ارزش‌های نهفته در آن را رعایت کنند، اما واقعیت این است که کدها و رهنمودهای اخلاقی باید همراستا با ارزش‌های فردی، سازمانی یا اجتماعی نیز باشد. از این‌رو، منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» باید با توجه به ارزش‌های فردی، سازمانی یا اجتماعی مرتبط با فعالیت‌های پژوهشی آن وزارتخانه که از طریق مشارکت فراگیر ذی‌نفعان آن مهیا می‌گردید، طراحی و تدوین می‌شود. بررسی و ارزیابی این موضوع دارای اهمیت بسیار است و شوربختانه پژوهشی انتشار یافته در این‌باره وجود ندارد. از این‌رو، بررسی این معیار نیازمند داده‌هایی است که همراستایی کدهای اخلاقی با ارزش‌های مذکور را بررسی و ارزیابی کند که این پژوهش فاقد چنین داده‌هایی است.

۱۵. همراستایی فرهنگ سازمانی با ارزش‌های نهفته در کدهای اخلاقی (Sutrop, Parder, 2020, Juurik): این نکته روی دیگر همراستایی کدهای اخلاقی با ارزش‌های فردی، سازمانی یا اجتماعی است. اگر «وزارت عتف» بخواهد مخاطرات ممکن در بدرفتاری‌های پژوهشی را کنترل و محدود نماید، باید بر اخلاقی کردن فرهنگ سازمانی خود تمرکز کند. اگرچه به‌هنگام تعارض میان هنجارهای فرهنگ سازمانی و ارزش‌های اخلاقی، به‌خاطر پشتیبانی استدلالی ارزش‌های نهفته در کدهای اخلاقی بر پایه اصول اخلاقی، اولویت با نفوذ و نهادینه کردن کدهای اخلاقی در فرهنگ سازمانی است، اما نمی‌توان انکار کرد که این تعارض گسترش و تثبیت کدهای اخلاقی را با اصطکاک‌های سازمانی متنوع و پیچیده‌ای روبه‌رو خواهد کرد. از این‌رو، برای کاهش این اصطکاک‌ها اخلاقی کردن فرهنگ سازمانی با هماهنگ‌سازی ارزش‌های سازمان و رفتار اخلاقی تمامی کنشگران مرتبط با فعالیت‌های پژوهشی آن سازمان آغاز می‌شود. به بیان دیگر، تمامی آئین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های نظام ارتقا و ترفیع با کنشگران فعالیت‌های پژوهشی آن سازمان باید در راستای تحقق ارزش‌های تعبیه‌شده در کدهای اخلاقی منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» مرتبط باشد، و در غیر این صورت شکاف میان کدهای اخلاقی با ارزش‌های فردی، سازمانی یا اجتماعی می‌تواند مانعی جدی در تحقق کدهای اخلاق پژوهش باشد. مشابه معیار پیشین، بررسی این معیار نیازمند داده‌هایی است که همراستایی کدهای اخلاقی با

ارزش‌های مذکور را بررسی و ارزیابی کند که این پژوهش فاقد چنین داده‌هایی است، و شوربختانه پژوهشی انتشار یافته درباره این مهم نیز یافت نشد.

۱۶. شناسایی اهداف رفتاری مورد انتظار برای تدوین کدهای اخلاقی (Lichtenberg 1996): در تدوین کدنامه‌های اخلاق در پژوهش به‌وضوح باید اهداف رفتاری مورد انتظار در کدنامه اخلاقی و هر کد شناسایی شود، چنانکه به‌طور مشخص و از نظر اخلاقی، رفتار مناسب تأیید و رفتار نامناسب تقبیح شود. بسیاری از کدهای اخلاقی که به پیامدهای ناخواسته می‌انجامد، به‌خاطر فقدان چشم‌اندازی روشن در اهداف رفتاری مورد نظر است. از این‌رو، اهداف رفتاری مورد نظر باید در دیباچه کدنامه‌های اخلاق در پژوهش به‌طور صریح مشخص و سپس مبنای تدوین کدهای اخلاقی گردد. اگرچه این نکته در دیباچه و همچنین مقدمه منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» مورد توجه بوده و در تدوین کدهای اخلاق پژوهش نیز لحاظ شده است، اما شایسته بود اهداف رفتاری به‌طور صریح‌تر ارائه می‌گردید.

۱۷. شناسایی اهداف سازمانی مورد انتظار برای تدوین کدهای اخلاقی (Lichtenberg 1996): در تدوین کدنامه‌های اخلاق در پژوهش، اهداف سازمانی مورد انتظار باید به‌وضوح شناسایی و معرفی شوند. بسیاری از کدهای اخلاقی برای حفاظت از شهرت حرفه‌ای یا سازمانی طراحی می‌شوند. بنابراین، سازمان‌ها باید تأمل کنند که به‌دنبال چه شهرتی در مأموریت‌های حرفه‌ای خود هستند. کدهایی که به‌نحوی گسترده قابل اجرا هستند، باید به تمامیت و صداقت در تمامی مأموریت‌های مختلف خود توجه کنند. این نکته نیز اگرچه در دیباچه و مقدمه منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» مورد توجه بوده و در تدوین کدهای اخلاق پژوهش نیز لحاظ شده است، اما شایسته بود اهداف سازمانی مذکور به‌طور صریح‌تری ارائه می‌گردید.

۱۸. شناسایی اهداف سیاستی مورد انتظار برای تدوین کدهای اخلاقی (Lichtenberg 1996): کدهای اخلاقی در خلأ شکل نمی‌گیرند و به لحاظ سیاسی ارزش‌بار هستند. کدهای اخلاقی اساساً در پاسخ به ناکارآمدی‌های سازمانی یا حرفه‌ای طراحی می‌شوند. از این‌رو، کدهایی کارآمد هستند که با اهداف سیاستی سازمان خود همخوانی داشته باشند. به نظر می‌رسد که در تدوین منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» اهداف سیاستی مورد انتظار که همان اهداف سیاستی «وزارت عتف» در تحقق اصول و موازین اخلاقی در فعالیت‌های پژوهشی آن سازمان بوده، مورد توجه قرار گرفته است.

۱۹. شناسایی ذی‌نفعان جامعه هدف کدهای اخلاقی (Metcalf 2014, 249-266): همچنان که کدهای اخلاق پژوهش باید تمامی فرایند انجام پژوهش را به لحاظ اخلاقی پوشش دهند، تمامی کنشگران و ذی‌نفعان اصلی فعالیت‌های پژوهشی را نیز باید مخاطب قرار دهند. در سند منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف»، اصطلاح «منشور اخلاق پژوهش» به نحوی ناصواب برای معرفی «اصول اخلاق پژوهش» و اصطلاح «موازین اخلاق پژوهش» به‌طور مبهم برای ارائه مجموعه «کدها یا رهنمودهای اخلاق پژوهش» به کار رفته است. در متون فارسی به‌طور معمول، به‌اشتباه از اصطلاح «منشور اخلاقی»^۱ برای اشاره به «کدنامه اخلاقی»^۲ استفاده می‌شود. چنانکه در فصل‌های پیشین اشاره شد، منشور اخلاقی ابعاد گسترده‌تری نسبت به کدنامه اخلاقی دارد. به بیان دیگر، کدنامه اخلاقی مجموعه مشخص و محدودی از ذی‌نفعان در فعالیت‌های پژوهشی (به‌عنوان مثال، تنها پژوهشگران یا ناشران دستاوردهای پژوهشی یا تأمین‌کنندگان منابع پژوهش یا ...) را مخاطب کدهای خود قرار می‌دهد، اما منشور اخلاقی تمامی ذی‌نفعان و کنشگران در فعالیت‌های پژوهشی را دربرمی‌گیرد. به بیانی دقیق‌تر، منشور اخلاقی مجموعه فراگیر، سازگار و منسجمی از چندین کدنامه اخلاقی است که در هر بخش کدهای مربوط به گروهی از ذی‌نفعان در فعالیت‌های پژوهشی را اختصاص داده است. از این‌رو، شناسایی تنها بخشی از کنشگران و ذی‌نفعان جامعه هدف کدهای اخلاقی (به‌عنوان مثال، صرفاً پژوهشگران) ما را به گردآوری کدنامه اخلاق پژوهش هدایت می‌کند، اما شناسایی تمامی کنشگران و ذی‌نفعان جامعه هدف کدهای اخلاقی ما را به تدوین منشور اخلاق پژوهش فراگیر، سازگار و منسجمی رهنمون می‌سازد. در تدوین منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف»، جامعه هدف کدهای اخلاقی صرفاً جامعه پژوهشگران شناسایی و مخاطب این کدنامه قرار گرفته‌اند، حال آنکه اگر سایر ذی‌نفعان فعالیت‌های پژوهشی شناسایی و کدهای اخلاقی مربوط به هر بخش تهیه و تدوین می‌گردید، به یک منشور اخلاق پژوهش فراگیر، سازگار و منسجمی دست می‌یافتیم.

۲۰. همکاری با انجمن‌های علمی برای تهیه و تدوین کدهای اخلاقی (قاراخانی و میرزایی، ۱۴۰۰، ۱۵-۱۶۳): چنانکه پیش‌تر اشاره شد، تهیه و تدوین کدهای اخلاقی

از اصلی‌ترین اقدام‌های عملی انجمن‌های علمی برای ارتقای سطح اخلاقی در فعالیت‌های پژوهش‌های است. انجمن‌های علمی قادر هستند کدهای اخلاقی را به اعضا و مخاطبان حرفه‌ای خود آموزش دهند و در راستای تثبیت و ترویج آن‌ها تلاش می‌کنند. برای تحقق کدهای اخلاق در پژوهش لازم است انجمن‌های علمی راهبردهای متنوعی را برای آشکارسازی اثر این کدها بر ارتقای اخلاقی فعالیت‌های پژوهشی ارائه دهند. از این‌رو، همکاری و مشارکت مستمر انجمن‌های علمی برای تهیه و تدوین منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» از اهمیت بسیاری برخوردار بوده است که با توجه به دیباچه این منشور و شرح همکاری اعضای محترم کمیته اخلاق پژوهش «وزارت عتف» به نظر می‌رسد از این ضرورت چشم‌پوشی شده است.

ب. نقد و بررسی منشور و موازین اخلاق پژوهش از منظر اجرا و نظارت

پس از طراحی و تدوین منشورها و کدنامه‌های اخلاق پژوهش، به‌منظور اجرای مناسب و نظارت مستمر بر حسن اجرای کدها، پژوهشگران و سایر کنشگران مرتبط با فعالیت‌های پژوهشی باید با گروه‌های اخلاق پژوهش در تعامل و مشاوره مستمر باشند. این گروه‌ها در چارچوب منشورها و کدنامه‌های مصوب اخلاق پژوهش بر فرایند اخلاقی تصویب، نظارت، مشاوره و بررسی اخلاقی فعالیت‌های پژوهشی، خصوصاً در رابطه با آزمودنی‌های انسانی به محققان مشورت و یاری می‌رسانند. در راستای قانون پیشگیری و مقابله با تقلب در تهیه آثار علمی، به پیشنهاد مشترک «وزارتخانه‌های علوم، تحقیقات و فناوری» و «بهداشت، درمان و آموزش پزشکی» آئین‌نامه اجرایی این قانون بر تشکیل کارگروه اخلاق در پژوهش در سطح وزارتی و به‌دنبال آن کارگروه‌های اخلاق پژوهش در سطح مؤسسه‌های وابسته اهتمام جدی ورزیده شده است که در تاریخ مرداد ۱۳۹۸ تصویب و به اجرا درآمد؛^۱ اگرچه «وزارت عتف» با تصویب همراه با تأخیری چندین ساله از انتشار منشور و موازین اخلاق پژوهش (تهیه و انتشار ۱۳۹۰)، می‌تواند با بهره‌مندی از ظرفیت‌های قانونی این آئین‌نامه، اجرای منشور و موازین اخلاق پژوهش و نظارت بر حسن اجرای آن را تسهیل نماید. بر این اساس، از آنجا که کارگروه‌های اخلاق پژوهش

۱. آئین‌نامه اجرایی قانون پیشگیری و مقابله با تقلب در تهیه آثار علمی از طریق آدرس زیر قابل دسترسی است:

<https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1264898>

معرفی شده در این آئین‌نامه، بخشی از وظایف هیئت‌های اخلاق پژوهش را برعهده دارند، در نقد و بررسی سند منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» از منظر اجرا و نظارت با ۹ معیار، این آئین‌نامه نیز به‌عنوان سندی پشتیبان مورد توجه قرار گرفته است:

۱. ایجاد خط (یا خطوط) ارتباطی برای مشاوره درباره چالش‌های اخلاقی (Gilman 2005):
در کنار تدوین و ارائه کدنامه‌های اخلاق پژوهش گروه‌های اخلاق پژوهش باید حضوری فعال داشته باشند تا در موقعیت‌های متنوع پژوهشی که انطباق‌پذیری کدها با چالش‌های اخلاقی پژوهشگران دشوار است، برای مشاوره در دسترس باشند. این خط یا خطوط ارتباطی می‌تواند به طرق مختلف فراهم شود: مراجعه حضوری، ایجاد وبگاه تعاملی، ارتباط ایمیلی، ارتباط تلفنی و مواردی از این گونه. به‌طور معمول، خطوط ارتباطی گروه‌های اخلاق پژوهش با پژوهشگران در کدنامه‌های اخلاقی درج می‌شود. در سند منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» از این مهم غفلت شده است.

۲. مشاوره و راهنمایی مستمر همزمان با اجرای کدهای اخلاقی (Gilman 2005):
در آئین‌نامه اجرایی قانون پیشگیری و مقابله با تقلب در تهیه آثار علمی و در قسمت شرح وظایف کارگروه اخلاق پژوهش مؤسسه، اگرچه به وظایفی همچون ترویج اخلاق در پژوهش، درستکاری علمی و اطلاع‌رسانی در سطح مؤسسه؛ برنامه‌ریزی برای افزایش سطح آگاهی اعضای هیئت علمی، دانشجویان و کارکنان مؤسسه؛ اطلاع‌رسانی در خصوص استانداردهای مصوب اخلاق در پژوهش؛ بررسی و تصویب پیشنهادها؛ پژوهشی نیازمند اخذ تأییدیه کارگروه اخلاق در پژوهش؛ و بررسی اولیه و کارشناسی گزارش‌های ارتکاب تخلفات پژوهشی ذکر شده است، اما سازوکاری برای مشاوره و راهنمایی مستمر پژوهشگران همزمان با اجرای کدهای اخلاقی پیش‌بینی نشده است.

۳. ایجاد سازوکاری برای حمایت از افشاگران نقض اخلاقی (Gilman 2005):
پژوهشگران نه تنها باید خود کدهای اخلاقی را در تمامی مراحل پژوهش رعایت کنند، بلکه نسبت به بدرفتاری‌های پژوهشی و اهمال در رعایت کدهای اخلاقی سایر همکاران و پژوهشگران نباید بی‌تفاوت باشند و در صورت نقض آشکار این کدها آن را افشا نمایند. با وجود فقدان کدهای اخلاقی مناسب در منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» برای حمایت از این افشاگران، در آئین‌نامه اجرایی قانون پیشگیری و مقابله با تقلب در تهیه آثار علمی باید سازوکاری قانونی برای تحقق این نکته پیش‌بینی می‌گردید. اگرچه در این آئین‌نامه یکی از وظایف کارگروه اخلاق در

پژوهش، بررسی اولیه و کارشناسی گزارش‌های ارتکاب تخلفات پژوهشی است، اما از ارائه سازوکاری قانونی برای حمایت از افشاگران و گزارش‌دهندگان تخلفات پژوهشی غفلت شده است.

۴. نظارت و ارزیابی مستمر در اجرای کدهای اخلاقی (Gilman 2005): نظارت و ارزیابی مستمر از طریق تعیبه سیستم‌های پایش نقش مهمی در تحقق مؤثر کدهای اخلاقی دارد. کدهای اخلاقی در خلأ شکل نمی‌گیرند، بلکه در پاسخ به چالش‌ها و مسائل اخلاقی بالفعل و بالقوه‌ای تهیه و تدوین می‌شوند که پژوهشگران در فعالیت‌های پژوهشی خود ممکن است با آن‌ها مواجه شوند. از این‌رو، نظارت و ارزیابی مستمر در اجرای آن‌ها نشان می‌دهد که آیا کدهای اخلاقی توانسته است به پژوهشگران برای هدایت و مدیریت چالش‌ها و مسائل اخلاقی فعالیت‌های پژوهشی خود مؤثر باشد یا خیر. بازخورد و پاسخ به این پرسش، به طراحان و تدوین‌کنندگان کدنامه‌های اخلاقی کمک می‌کند به نحوی نقادانه کدهای اخلاقی را مورد بازنگری و بازنویسی قرار دهند. با توجه به نبود نسخه جدید و بازنگری‌شده‌ای از سند منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» و با گذشت بیش از ۱۰ سال از ابلاغ آن به نظر می‌رسد سازوکاری برای نظارت و ارزیابی مستمر آن در نظر گرفته نشده است.

۵. انعطاف‌پذیری و امکان روزآمدسازی کدهای اخلاقی (Metcalf 2014, 249-266): با توجه به رشد و توسعه به‌شدت روزافزون قلمرو علم و فناوری، پژوهشگران در فعالیت‌های پژوهشی خود با چالش‌ها و مسائل اخلاقی نوظهوری مواجه می‌شوند که کدنامه‌های اخلاق پژوهش را انعطاف‌پذیری و امکان روزآمدسازی در بازه‌های زمانی معینی نیازمند می‌سازد. اما مطابق با نکته پیشین، انعطاف‌پذیری و امکان روزآمدسازی مشروط به وجود سازوکاری مناسب برای نظارت و ارزیابی مستمر در اجرای کدهای اخلاقی است. از این‌رو، کدنامه اخلاق پژوهش «وزارت عتف» به‌خاطر فقدان برخورداری از سازوکاری برای نظارت و ارزیابی مستمر از انعطاف‌پذیری و امکان روزآمدسازی مقتضی بهره‌مند نیست.

۶. ایجاد کمیته پیگیری دعوای مرتبط با کدهای اخلاقی (Gilman 2005): کمیته‌های اخلاق در پژوهش نقش مهمی برای پیگیری دعوای مرتبط با نقض کدهای اخلاقی و بررسی گزارش‌های ارتکاب تخلفات پژوهشی دارند. رأی نهایی این کمیته‌ها باید از پشتیبانی حقوقی فیصله‌بخشی برخوردار باشد. چنانکه در شرح وظایف کارگروه‌های

اخلاق پژوهش در سطح وزارتی و مؤسسه‌ها در آئین‌نامه اجرایی قانون پیشگیری و مقابله با تقلب در تهیه آثار علمی ذکر شده، این کارگروه‌ها مرجع قانونی لازم برای پیگیری دعوای مرتبط با نقض کدهای اخلاقی و بررسی گزارش‌های ارتکاب تخلفات پژوهشی است. از این‌رو، سند منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» از این سازوکار قانونی برای پیگیری دعوای مرتبط با نقض کدهای اخلاقی در فعالیت‌های پژوهشی برخوردار است.

۷. امکان پشتیبانی حقوقی از کدهای اخلاقی (Gilman 2005): اجرای کدنامه‌های اخلاق پژوهش به تنهایی نمی‌تواند تضمین لازم برای پیشگیری از بدرفتاری‌های اخلاقی در فعالیت‌های پژوهشی را مهیا کند. همچون کدنامه‌های اخلاق سازمانی که اجرای مناسب آن با حمایت حقوقی در قرارداد همکاری افراد با آن سازمان تضمین می‌شود، کدنامه‌های اخلاق پژوهش نیز باید از پشتیبانی حقوقی مقتضی برخوردار باشند تا پژوهشگران نه صرفاً به لحاظ اخلاقی، بلکه باید به لحاظ حقوقی نیز در برابر فعالیت‌های پژوهشی خود مسئولیت‌پذیر و پاسخگو باشند. سند منشور و موازین اخلاق پژوهش در چارچوب قانون پیشگیری و مقابله با تقلب در تهیه آثار علمی از پشتیبانی حقوقی لازم برخوردار است.

۸. مشارکت ذی‌نفعان در اجرای کدهای اخلاقی (Sutrop, Parder & Juurik 2020, 67-90): فقدان مشارکت ذی‌نفعان در فرایندی غیردموکراتیک برای تدوین کدهای اخلاق پژوهش می‌تواند برای نهادینه‌شدن اصول و رهنمودهای اخلاقی میان پژوهشگران و سایر کنشگران مرتبط با فعالیت‌های پژوهشی مانعی جدی باشد و تضمین اجرای مناسب آن را دچار اختلال نماید. هنگامی که اجرای کدنامه اخلاق پژوهش صرفاً در قالب بخش‌نامه‌ها و دستورالعمل‌ها ابلاغ می‌شود، از یک سو ذی‌نفعان از ارزش‌های اخلاقی نهفته در کدهای اخلاقی آگاهی نیافته و فرایند هنجارپذیری این کدها توسط ذی‌نفعان به نحوی مناسب تحقق نمی‌یابد، و از سوی دیگر، پژوهشگران و سایر کنشگران از دانش و مهارت‌های لازم برای بهره‌مندی از کدهای اخلاقی برخوردار نمی‌شوند. در شرح وظایف آئین‌نامه اجرایی قانون پیشگیری و مقابله با تقلب در تهیه آثار علمی با ذکر دو بند تلاش شده است امکان مشارکت ذی‌نفعان در اجرای کدهای اخلاقی فراهم شود: ترویج اخلاق در پژوهش، درستکاری علمی، و اطلاع‌رسانی در سطح مؤسسه؛ برنامه‌ریزی برای افزایش سطح آگاهی اعضای هیئت علمی، دانشجویان و کارکنان مؤسسه از طریق برگزاری کارگاه‌های آموزشی، همایش‌ها، نشست‌های علمی و نظایر آن.

۹. همکاری با انجمن‌های علمی برای اجرا و نظارت بر کدهای اخلاقی (قاراخانی و میرزایی ۱۴۰۰، ۱۵-۱۶۳): انجمن‌های علمی قادرند با اجرای کدهای اخلاق پژوهش در زمینه‌های تخصصی متنوع خود آن‌ها را مورد بررسی و ارزیابی قرار دهند. بازخورد این بررسی‌ها و ارزیابی‌ها در اجرای کدهای اخلاقی در زمینه‌های تخصصی، فرصت مناسبی برای بازنگری و روزآمدسازی کدنامه‌های اخلاق پژوهش فراهم می‌کند. اگرچه در آئین‌نامه اجرایی قانون پیشگیری و مقابله با تقلب در تهیه آثار علمی، ظرفیت یکی از اعضای کارگروه اخلاق پژوهش در سطح مؤسسه، به نماینده جامعه علمی (به انتخاب مجمع انجمن‌های علمی) اختصاص یافته، اما از سازوکاری مناسب برای مشارکت و همکاری با انجمن‌های علمی برای اجرا و نظارت بر اخلاق پژوهش غفلت شده است.

ج. نقد و بررسی منشور و موازین اخلاق پژوهش از منظر آموزش و ترویج

آموزش و ترویج اخلاق پژوهش در میان پژوهشگران، استادان، دانشجویان و سایر کنشگران فعالیت‌های پژوهشی، نقش مهمی در گسترش، یادگیری، و تثبیت کدهای اخلاق پژوهش دارد. اگرچه معیارهای این مهم، همچون معیارهای دو منظر پیشین و به نحوی مستقیم به نقد و بررسی منشور فعلی نمی‌انجامد، اما بی‌تردید طراحی و تدوین یا اجرا و نظارت کدنامه‌های اخلاقی بدون نهادسازی‌های لازم برای آموزش و ترویج آن‌ها از تأثیرگذاری چندانی برخوردار نیست. زمینه ارتباط کدهای اخلاقی و نهادهای آموزش و ترویج آن باید به‌نوعی در بدنه منشورهای اخلاقی تعبیه شود. از این‌رو، همچون معیارهای اجرا و نظارت، گروه‌های اخلاق پژوهش نقش بسیار مهمی در آموزش و ترویج کدنامه‌های اخلاق پژوهش دارند. در کنار این گروه‌ها، انجمن‌های علمی نیز می‌توانند برای آموزش و ترویج کدهای اخلاق پژوهش با ارجاع به زمینه‌های تخصصی متنوع نقش آفرینی منحصربه‌فردی داشته باشند (قاراخانی و میرزایی ۱۴۰۰؛ قانع‌راد، قاراخانی و میرزایی ۱۳۹۷). از آنجا که کارگروه‌های اخلاق پژوهش معرفی شده در آئین‌نامه اجرایی پیشگیری و مقابله با تقلب در تهیه آثار علمی، بخشی از وظایف گروه‌های اخلاق پژوهش را برعهده دارند، در نقد و بررسی سند منشور و موازین اخلاق پژوهش از منظر آموزش و ترویج با ۷ معیار، این آئین‌نامه نیز مورد توجه قرار گرفته است:

۱. آموزش و ترویج مستمر کدهای اخلاقی (Giorgini & et al. 2015, 123-138): در نظام آموزش عالی ایران واحدهای درسی اجباری و مستقلی که در مقاطع کارشناسی،

کارشناسی ارشد، و دکتری به آموزش مستمر و ترویج کدهای اخلاقی ارائه شده در سند منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» پردازد، وجود ندارد. این فقدان موجب شده است که دانشجویان، استادان و پژوهشگران آشنایی چندانی با این کدنامه اخلاقی و نحوه استفاده از آن نداشته باشند. همچنین باید اذعان کرد که اگرچه در شرح وظایف کارگروه‌های اخلاق پژوهش آئین‌نامه اجرایی بر ترویج اخلاق در پژوهش، درستکاری علمی و اطلاع‌رسانی در سطح مؤسسه تأکید شده است، اما به سازوکاری که به آموزش و ترویج کدهای اخلاقی این سند بینجامد، اشاره‌ای نشده است.

۲. آگاهی‌بخشی درباره پیامدهای قضایی نقض کدهای اخلاقی (Sutrop, Parder & Juurik, 2020, 67-90): بسیاری از بدرفتاری‌های پژوهشی ناشی از فقدان آگاهی دانشجویان، استادان، و پژوهشگران از پیامدهای قضایی مترتب بر آن‌هاست. از این‌رو، اگر شرایط و سازوکار مناسبی برای این آگاهی‌بخشی وجود نداشته باشد، دور از انتظار نیست که پژوهشگران و دیگر ذی‌نفعان از پیامدهای قضایی تخلفات پژوهشی آگاهی نیابند. در آئین‌نامه اجرایی، افزون بر اینکه پیامدهای قضایی نقض اخلاق پژوهش به صراحت اشاره شده است، به وظیفه اطلاع‌رسانی در خصوص استانداردهای مصوب اخلاق در پژوهش، مصوبات کارگروه وزارتی اخلاق در پژوهش و سایر موارد مشابه از طریق این کارگروه‌ها تأکید شده است. بر این اساس، از این سازوکار می‌توان برای آگاهی‌بخشی از پیامدهای قضایی نقض اخلاق پژوهش و کدهای اخلاقی مرتبط بهره‌برداری کرد.

۳. آگاهی‌بخشی درباره دستورالعمل‌ها و آئین‌نامه‌های مرتبط با کدهای اخلاقی (Gilman, 2005): دستورالعمل‌ها و آئین‌نامه‌های مرتبط با اخلاق پژوهش می‌توانند نقش مؤثری در پیشگیری از تخلفات پژوهشی و اجرای مناسب کدهای اخلاقی داشته باشند. از این‌رو، آگاهی از این دستورالعمل‌ها و آئین‌نامه‌ها بسیار ضروری است. از طریق کارگروه‌های اخلاق پژوهش در مؤسسه این مسیر هموارتر می‌شود.

۴. ارتقای بخشی مهارت‌های استدلال‌ورزی اخلاقی و شناخت دوراهی‌های پیچیده (Sutrop, Parder & Juurik, 2020, 67-90): پژوهشگران در انجام فعالیت‌های پژوهشی خود ممکن است درگیر موقعیت‌های اخلاقی پیچیده‌ای شوند که نیازمند استدلال‌های اخلاقی در چارچوب اصول و کدهای اخلاقی است. چنانکه اشاره شد، فقدان واحدهای درسی اجباری و مستقل در مقاطع کارشناسی، کارشناسی ارشد، و دکتری در نظام آموزش

عالی کشور مانع آموزش مستمر و ترویج و روشمند اخلاق در پژوهش است و این امر امکان آموزش و ارتقای مهارت‌های استدلال‌ورزی اخلاقی و شناخت موقعیت‌های پیچیده اخلاقی را دشوار می‌سازد.

۵. استفاده از مثال‌های مصداقی برای درک کدهای اخلاقی (Sutrop, Parder & Juurik, 2020, 67-90):

در کنار ارتقای مهارت‌های استدلال‌ورزی اخلاقی و شناخت موقعیت‌های پیچیده، استفاده از مثال‌های مصداقی آموزشی نقش بسیار مؤثری برای درک ارزش‌های اخلاقی نهفته در کدهای اخلاقی دارد. استفاده از چنین مثال‌هایی موجب می‌شود مخاطبان کدهای اخلاقی تنها شناختی کلی از کدهای اخلاقی نداشته باشند، بلکه نحوه به‌کارگیری این کدها را در موقعیت‌های متنوع اخلاقی برای آنان فراهم می‌کند. در اینجا نیز فقدان واحدهای درسی اجباری و مستقل این امکان را محدود می‌نماید.

۶. ترویج و نهادینه‌سازی فضایل حرفه‌ای در کنار اجرای کدهای اخلاقی (Giorgini & et al. 2015, 123-138):

کدهای اخلاقی به نحوی کلی و برکنار از جزئی‌نگری‌های مبسوط طراحی و تدوین می‌شوند و در موقعیت‌های متنوع اخلاقی به‌سختی تطبیق داده می‌شوند. آموزش و گسترش فضائل و هنجارهای حرفه‌ای می‌تواند جایگزین مناسبی برای درک ارزش‌های نهفته در کدهای اخلاقی باشد، آن‌چنانکه راهنمای اخلاقی مناسبی برای پژوهشگران است. آموزش، ترویج و نهادینه‌سازی فضائل و هنجارهای حرفه پژوهشگری، وظیفه اجتماع علمی، انجمن‌های علمی و دیگر سازمان‌های مرتبط با فعالیت‌های پژوهشی است که فرایند هنجارپذیری حرفه‌ای یا اجتماعی شدن در میان پژوهشگران و دیگر ذی‌نفعان را مورد توجه قرار می‌دهد. غفلت از ظرفیت‌های حرفه‌ای انجمن‌های علمی، ترویج و نهادینه‌سازی فضائل حرفه‌ای را در کنار اجرای کدهای اخلاقی ناممکن می‌کند.

۷. همکاری با انجمن‌های علمی برای آموزش و ترویج کدهای اخلاقی (قاراخانی و

میرزایی ۱۴۰۰، ۱۵-۱۶۳): انجمن‌های علمی می‌توانند برای آموزش و ترویج کدهای اخلاق پژوهش با ارجاع به زمینه‌های تخصصی متنوع نقش آفرینی منحصر به فردی داشته باشند. انجمن‌های علمی به تفکیک و به اقتضای زمینه‌های تخصصی خود، آموزش و ترویج کدهای اخلاق پژوهش را با تمرکز بر چالش‌ها و مسائل پژوهشی مرتبط با زمینه‌های تخصصی مذکور به مخاطبان خود ارائه می‌دهند. از این‌رو، مشارکت و همکاری مستمر انجمن‌های علمی در تدوین و اجرای کدنامه‌های اخلاق

در پژوهش، امکان نقش‌آفرینی مؤثر آن‌ها برای آموزش و به‌کارگیری کدها در حوزه‌های متنوع علمی و پژوهشی را فراهم می‌سازد. شوربختانه همچون دو منظر پیشین، از اهمیت همکاری و مشارکت انجمن‌های علمی برای آموزش و ترویج منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» غفلت شده است.

در این پژوهش با به‌کارگیری مجموعه معیارهایی که از سه منظر طراحی و تدوین، نظارت و اجرا، و آموزش و ترویج کدنامه‌های اخلاق پژوهش گردآوری گردید، به بررسی نقادانه «منشور و موازین اخلاق پژوهش» وزارت عتف پرداخته شد. در بررسی منشور و موازین اخلاق پژوهش از منظر طراحی و تدوین به‌جز ۵ معیار احرازشده برخورداری از لحنی هنجاری در تدوین کدهای اخلاقی، پرهیز از فروکاست‌گرایی کدها به یکدیگر و استقلال همه‌جانبه هر یک از آن‌ها، پرهیز از بی‌احترامی و جانبداری‌های نژادی، مذهبی، قومی و ... در تدوین کدها، تدوین کدهای اخلاقی در چارچوب اصول جهان‌شمول اخلاقی، و شناسایی اهداف سیاستی مورد انتظار برای تدوین کدهای اخلاقی، سایر معیارها برای طراحی و تدوین منشور و موازین اخلاق پژوهش مغفول مانده‌اند. همچنین در بررسی منشور و موازین اخلاق پژوهش از منظر اجرا و نظارت به‌جز ۳ معیار احرازشده ایجاد کمیته پیگیری دعوای مرتبط با کدهای اخلاقی، امکان پشتیبانی حقوقی از کدهای اخلاقی، و مشارکت ذی‌نفعان در اجرای کدهای اخلاقی، سایر معیارها برای اجرا و نظارت منشور و موازین اخلاق پژوهش مغفول مانده‌اند. در پایان، در بررسی منشور و موازین اخلاق پژوهش از منظر آموزش و ترویج به‌جز ۲ معیار احرازشده آگاهی‌بخشی درباره پیامدهای قضایی نقض کدهای اخلاقی، و آگاهی‌بخشی درباره دستورالعمل‌ها و آئین‌نامه‌های مرتبط با کدهای اخلاقی، سایر معیارها برای آموزش و ترویج منشور و موازین اخلاق پژوهش مغفول مانده است و در کنار طراحی و اجرای منشور باید نهادهایی به‌منظور آموزش و ترویج آن مهیا شود.

۵. نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

منشور و موازین اخلاق پژوهش توسط معاونت پژوهش و فناوری «وزارت عتف» در سال ۱۳۹۰، طراحی و تدوین و برای اجرا به دانشگاه‌ها و مؤسسه‌های پژوهشی این وزارتخانه ابلاغ شد. تهیه و تدوین این سند اگرچه بیان‌کننده اهمیت و توجه این وزارتخانه بر توسعه و نهادینه‌سازی اخلاق پژوهش در میان استادان، دانشجویان، کارمندان و سایر

پژوهشگران مرتبط با فعالیت‌های پژوهشی است، اما فقدان توجه به معیارها و سازوکارهای لازم برای تهیه و اجرای آن از سه منظر طراحی و تدوین سند، اجرا و نظارت بر آن، و همچنین اهتمام جدی بر آموزش و ترویج کدهای اخلاقی و تأکید بر ارزش‌های نهفته در آن‌ها، نقش و نفوذ مؤثر این سند را کاهش داده است. در ادامه، با معرفی معیارهای مغفول‌مانده در تدوین، اجرا و ترویج منشور اخلاق پژوهش مذکور، پیشنهادهایی را از سه منظر مورد بررسی برای بازنگری و بازنویسی این سند ارائه می‌دهیم.

از منظر طراحی و تدوین می‌توان پیشنهادهایی را برای بازنگری و بازنویسی منشور و موازین اخلاق پژوهش ارائه کرد: در این سند یکی از مهم‌ترین معیارها که انسجام متنی منشور را تأمین می‌کند، به نحوی آگاهانه و روشمند توجه نشده است. مخدوش بودن انسجام متنی در این سند، موجب بدفهمی یا سخت‌فهمی کدهای آن برای مخاطبان می‌شود. کدهای اخلاقی این سند باید با حفظ خلاصه‌نویسی و پرهیز از جزئی‌نویسی افراطی و کلی‌گویی انتزاعی از صراحت و شفافیت بیشتری برخوردار باشد. اگرچه استفاده و بهره‌مندی از دیگر منشورها و کدنامه‌های اخلاق پژوهش در سازمان‌های مشابه شایسته است، اما منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» باید با شناسایی تمامی ذی‌نفعان مخاطب این سند و مشارکت آنان در تدوین کدهای اخلاقی، منشور اخلاقی همه‌جانبه و مختص به خود را طراحی کند که اهداف رفتاری و سازمانی مورد انتظارش را برآورده می‌سازد. کدهای اخلاقی آن باید از یک سو، با ارزش‌های فردی، سازمانی یا اجتماعی تمامی ذی‌نفعان همراستا باشد و از سوی دیگر، فرهنگ سازمانی «وزارت عتف» نیز این ارزش‌های اخلاقی را همراهی نماید. کدهای اخلاقی این سند نباید رویکردی محافظه‌کارانه و صرفاً معطوف به چالش‌های اخلاقی فعلی در فعالیت‌های پژوهشی ارائه شود، بلکه باید با توجه به رشد و توسعه به‌شدت روزافزون قلمرو علم و فناوری، رویکردی پیش‌نگرانه به چالش‌های اخلاقی آتی نیز داشته باشد. همچنین در کدهای اخلاقی باید گد یا کدهایی در حمایت از افشاگری و افشاگران بدرفتاری‌های پژوهشی و نحوه مواجهه با این بدرفتاری‌ها ارائه شود. و سرانجام، اینکه همکاری و مشارکت مستمر انجمن‌های علمی برای تهیه و تدوین منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» از اهمیت به‌سزایی برخوردار است که نمی‌توان از نقش مؤثر این مشارکت چشم‌پوشی کرد.

از منظر اجرا و نظارت می‌توان پیشنهادهایی زیر ارائه کرد: این سند فاقد خط (یا خطوط) ارتباطی از قبیل تعامل حضوری، وبگامی پشتیبان، آدرس ایمیل یا خط تلفنی برای مشاوره درباره چالش‌های اخلاقی است. این فقدان، افزون بر اینکه مسیر مشاوره و راهنمایی مستمر پژوهشگران و دیگر ذی‌نفعان را برای اجرای کدهای اخلاقی ناهموار می‌کند، فرایند نظارت و ارزیابی در اجرای کدهای اخلاقی را نیز دچار اختلال می‌نماید

و در نتیجه، بازخوردهای مناسب برای بازنگری و روزآمدسازی منشور و موازین اخلاق پژوهش «وزارت عتف» را محدود می‌سازد. همچنین در هیچ‌یک از اسندهای مورد استناد، سازوکاری برای حمایت قانونی از افشاگری و افشاگران تخلفات پژوهشی و نقض کدهای اخلاقی فراهم نشده است. در نهایت اینکه انجمن‌های علمی می‌توانند با همکاری کارگروه‌های اخلاق در پژوهش بر حسن اجرای کدهای اخلاقی نقش نظارتی مؤثری داشته باشند که شوربختانه از این ظرفیت نیز غفلت شده است.

از منظر آموزش و ترویج می‌توان پیشنهادهای زیر را ارائه کرد: اگرچه در شرح وظایف کارگروه‌های اخلاق پژوهش در آئین‌نامه اجرایی بر ترویج اخلاق در پژوهش، درستکاری علمی و اطلاع‌رسانی در سطح مؤسسه و همچنین برنامه‌ریزی برای افزایش سطح آگاهی اعضای هیئت علمی، دانشجویان و کارکنان مؤسسه از طریق برگزاری کارگاه‌های آموزشی، همایش‌ها، نشست‌های علمی و نظایر آن تأکید شده است، اما فقدان واحدهای درسی اجباری و مستقل در مقاطع کارشناسی، کارشناسی ارشد، و دکتری در نظام آموزش عالی کشور، مانع آموزش و ترویج مستمر و روشمند اخلاق در پژوهش است. این فقدان موجب می‌شود شرایط آموزشی مناسبی برای ارتقای مهارت‌های استدلال‌ورزی اخلاقی پژوهشگران با استفاده از مثال‌های مصداقی در موقعیت‌های دشوار اخلاقی فراهم نگردد. سرانجام اینکه غفلت از ظرفیت‌های حرفه‌ای انجمن‌های علمی و فقدان مشارکت و همکاری با آن‌ها، نه تنها محدودیتی برای ترویج و نهادینه‌سازی فضایل حرفه‌ای در کنار اجرای کدهای اخلاقی ایجاد می‌کند، بلکه مسیر نقش‌آفرینی مؤثر آن‌ها را برای آموزش و به‌کارگیری کدها در حوزه‌های گوناگون علمی ناهموار می‌سازد.

فهرست منابع

- اردشیرلاریجانی، محمدباقر، فرزانه زاهدی و سید حسن امامی رضوی. ۱۳۸۳. تاریخچه و گستره فعالیت‌های اخلاق پزشکی در ایران. *مجله دیابت و متابولیسم ایران (مجله دیابت و لیپید ایران)*. ۴ (ویژه‌نامه اخلاق در پژوهش‌های بالینی پزشکی): ۱۳-۲۴.
- سلطانی، سید علی اصغر. ۱۳۹۶. *نگارش دانشگاهی؛ پاراگراف‌نویسی*. قم: لوگوس.
- قاراخانی، معصومه و سید آیت‌الله میرزایی. ۱۴۰۰. *اخلاق علم و انجمن‌های علمی در ایران*. تهران: انتشارات آگاه.
- قانع‌راد، محمدامین، معصومه قاراخانی و سید آیت‌الله میرزایی. ۱۳۹۷. سیاست انجمن‌های علمی در صیانت از اخلاق علم: تجربه‌های جهانی، تلاش‌های ملی. *فصلنامه مطالعات اجتماعی ایران* ۱۲ (۲): ۸۳-۱۱۰.

گلشایی، رامین. ۱۳۹۲. ارزیابی نظریه‌های انسجام و پیوستگی متنی: به سوی چارچوبی برای ارزیابی خوانش‌پذیری در سطح گفتمان. پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی ۱۷ (۳۱): ۳۱-۵۷.

منشور و موازین اخلاق پژوهش. ۱۳۹۰. کمیته اخلاق پژوهش وزارت عتف: مرکز برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری پژوهشی. اهواز: انتشارات دانشگاه شهید چمران.

References

- Gilman, S.C. 2005. *Ethics Codes and Codes of Conduct as Tools for Promoting an Ethical and Professional Public Service: Comparative Successes and Lessons*. Washington DC: The World Bank, The PREM.
- Lichtenberg, J. 1996. *What are codes of ethics for? In Margaret Coady & Sidney Bloch (eds.), Codes of Ethics and the Professions*. Melbourne: University Press.
- Metcalfe, Jacob. 2014. "Ethics Codes: History, Context, and Challenges." Council for Big Data, Ethics, and Society. <https://bdes.datasociety.net/council-output/ethics-codes-history-context-and-challenges/>. (accessed Aug.14, 2023)
- Nyumba, T., K Wilson, C,J, Derrick, & N, Mukherjee. 2018. The use of focus group discussion methodology: Insights from two decades of application in conservation. *Methods in Ecology and Evolution* 9: 20-32
- Resnik D.B., L.M. Rasmussen & G.E. Kissling. 2015. An International Study of Research Misconduct Policies. *Accountability in Research: Policies and Quality Assurance* 22 (5): 249-66.
- Sutrop, M., Mari-Liisa Parder & Marten Juurik. 2021. Research Ethics Codes and Guidelines. In *Handbook of Research Ethics and Scientific Integrity*. Ron Iphofen (Ed). Cham, Switzerland: Springer International Publishing: 67-90.
- Van Noorden, R. 2011. Science publishing: The trouble with retractions. *Nature* 478: 26-28.
- Giorgini, V., JT Mecca, C Gibson, K Medeiros, MD Mumford, S Connelly, & LD. Devenport. 2015 Researcher Perceptions of Ethical Guidelines and Codes of Conduct. *Accountability in Research: Policies and Quality Assurance* 22 (3): 123-138.

علیرضا ثقه‌الاسلامی

متولد سال ۱۳۵۷، دارای مدرک تحصیلی دکتری در رشته فلسفه علم از واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی تهران است. ایشان هم‌اکنون استادیار پژوهش‌کننده جامعه و اطلاعات در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) است.

اخلاق پژوهش، اخلاق در علم و فناوری، و اخلاق در فناوری اطلاعات از جمله علایق پژوهشی وی است.



پژوهش نامه
پژدازش و
مدیریت
اطلاعات

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی